

УДК 94(420)"1066/1307"

О. С. Охріменко

МІСТА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ АНГЛІЇ XI–XIII ст.

На основі комплексного аналізу законодавчих, документальних та нарративних джерел розглядається суспільно-політичне становище міст та характер відносин між ними й королівською адміністрацією Англії доби розвинутого середньовіччя. Відзначається, що дії держави не були спрямовані на придушення міського самоврядування чи здійснення надзвичайного податкового тиску. Королівська влада визначила пріоритетною свою політику щодо міст як центрів адміністративного поділу країни. Урбанізовані центри були важливими центрами торгівлі, економіки Англії, вони наділяються правом карбувати монети держави, з них же починається врегулювання мір в країні того часу. Число міст, який були надані права самоврядування, ведення власного судочинства надзвичайно збільшилося за період XI–XIII ст. Зрештою "Велика хартія вольностей" закріплює право всіх буржів, міст та портів мати такі ж свободи, як Лондон. Королівська адміністрація вкладає кошти в розбудову великих міст як культурно-релігійних центрів. Також міські центри грали важливу військову роль.

Ключові слова: середньовічне місто, суспільно-політичне життя, Англія, розвинуте середньовіччя.

У період розвинутого середньовіччя в англійському суспільстві відбулися глибокі соціально-економічні, політичні і культурні перетворення. Впродовж цієї доби англійські міста подолали шлях від зародження до встановлення, було створено підґрунтя для подальших урбанізаційних процесів, започатковано сучасний адміністративний поділ країни. Початок трансформацій пов'язаний з Нормандським завоюванням (від 1066 р.) та приходом Вільгельма I Завойовника до влади в Англії.

Метою цієї наукової розвідки є дослідити роль міст у державній політиці Англії доби високого середньовіччя та з'ясувати характер відносин між містами й королівською адміністрацією у зазначений період.

Проблема розвитку англійського середньовічного міста має давню традицію вивчення в історіографії. Не лише власне британські [1-9], французькі [10; 11], а й російські [12-19], українські [20; 21] та інші дослідники зробили помітний внесок у розробку цієї проблематики. Попри кількасотрічну історіографічну традицію все ж проблема ролі міст в суспільно-політичному житті Англії XI–XIII ст. залишається не вирішеною, зокрема через різні методологічні підходи та джерела, на які спираються дослідження.

Традиційно вивчення суспільно-політичної ролі міських осередків Англії доби розвинутого середньовіччя здійснюється за законодавчими джерелами – постановами королівської адміністрації та власне міст [22-28]. Однак офіційних характер цих свідчень, застосування юридичних кліше утруднюють можливість встановити їх відповідність реальному життю. В цьому допомагають документальні джерела [29-36], що показують реальні випадки застосування законодавства, його дотримання чи порушення. Проте слід зважати, що інколи вони не є репрезентативними, адже фіксують і поодинокі випадки, що не носять систематичного характеру. Тому слід долучити і нарративні матеріали [37-41]. Втім варто відзначити, що такі джерела мають суб'єктивний характер: на них позначаються місце та час написання, соціальна приналежність автора тощо. Отож, лише комплексний аналіз джерел допоможе розкрити поставлену проблему.

Джерелом виняткової цінності, що містить багатий матеріал і з історії англійського середньовічного міста є "Книга Страшного суду". Поряд з Лондоном і Вінчестером, означений документ згадує понад сто населених пунктів Англії, що мають міський статус [2, р. 363-368]. Рівень інтегрованості деяких міст до адміністративної системи країни показує мапа Мідленду. У 1066 р. там було 16 графств між річками Темза та Хамбер, на захід до Східної Англії та Ессексу. Усі вони називаються за центральним містом графства. При цьому у семи з них за "Книгою Страшного суду" зафіксовано статус міста. Система Мідленду така, що міста розташовані через приблизно однакові відстані по річкам. Вона була створена англо-саксонськими королями для адміністративного контролю над територією. Аналогічною, ймовірно, вона була і у Вессексі, Ессексі, хоча ці центри, на жаль, не збереглися [1, р. 54].

Відносини між містом і графством у XI–XIII ст. були наступними. Місто-центр графства повністю контролювало його територію. Про такі відносини говорять приписи Генріха I 1130 та 1131 рр. Кембриджу [27, р. 2-3]. За ними, жодне судно не повинно причалювати до будь-якої набережної в графстві Кембриджшир, крім Кембриджу. Товари мають бути прийняті лише у місті за платню. Іншим свідченням такого ж характеру є петиція жителів Лінкольну та купців Лінкольнширу до короля і ради (бл. 1272 р.) [36] з проханням надати шерифу право заборони продажу шерсті та інших речей, що призначаються для експорту, релігійним особам.

Вагомим аргументом міського економічного контролю є складна система карбування монет, що відбувалася строго за наказами королів та зосереджувалася навколо монетних дворів, найбільш важливі з яких знаходяться в містах [1, р. 55]. Показово, що назви двох великих міст Норвіч та Бристоль вперше з'являються в історичних записах на монетах [1, р. 55].

Намагаючись впливати на економічну діяльність міст, англійські королі запроваджують закони, що врегульовують міри. Наприклад, 1197 р. Річард I видає "Азізу про міри", де все має бути однаковим "у всіх боро та містах, так і поза ними" [40, р. 410-411].

Значення міста в економічному житті країни є очевидним. Разом з тим, ситуація у юридично-правовій ролі міст є дискусійною.

Яскравим прикладом відносин між сотенною та міською юрисдикцією є місто Норвіч. Записи судів цього міста містять серії сувоїв з 1288 р. [32]. Місто було розділено на чотири округи-літи (leet), кожен з яких мав окремих суд. Так само і сотні Східної Англії поділялися на чотири літи зі своїм судом. Разом з тим, один із літів був заснований французами після Нормандського завоювання [32]. Дж. Тейт висловила думку, що ці міські суди розглядали справи сотень двічі чи тричі на рік ("суд міста як сотні") [8, р. 31-32]. Однак сучасні дослідники звертають увагу на те, що є відмінність між міським правом (burhriht) та сотенним правом (landriht).

У XII-XIII ст. міський суд є важливим елементом самоврядування. До юрисдикції місцевих судів входило вирішення спорів щодо власності в місті, врегулювання міського життя загалом, заповіти міських жителів, чисельні аспекти комерційного права тощо. Хартії Лондона XII-XIII ст. визначають, щоб такі суди проводилися щотижня [29, р. IX]. Але місцеві суди не вирішували справ кримінального характеру. Так, суд Норвіча, який не мав такого права, засудив до страти злодія, спійманого на гарячому, за що поплатився позбавленням всіх прав на 7 місяців [28, р. 214, 220-222].

Звернення до короля могло бути як особистим, так і колективним. В основному зверталися у вирішенні проблем, не передбачених загальним правом (common law) або у спірних питаннях. Наприклад, жителі Йорка в середині XIII ст. звертаються до короля з проханням за плату у 400 марок підтвердити давні права, дати змогу на пряму сплачувати всі податки у казначейство, право суду присяжних у складі 36 осіб тощо [33]. Інша петиція Фулька Фітц-Варіна. Він просить не забути прохання, зроблене у Штрусбері, щодо покарання убивць "його людини" [34]. Існували й курйозні випадки, коли короля намагалися підкупити для вирішення на їхню користь справи. Так, 1200 р. шериф Йорку Вільям де Студевілл дав 300 марок срібла королю Іоану, щоб засудити барона Вільяма де Малєбайза за те, що той побудував замок (за ліцензією того ж короля) надто близько до міста [40, р. 482]. Та справа ледь вирішилася, адже обидві сторони справи задіяли всі родинні зв'язки. Зрештою, де Студевіль вибачився у де Малєбайза та прийняв омаж. Натомість останній зобов'язався заплатити найм 9 рицарів та 12 фунтів щорічно [40, р. 483].

Та й весь королівський суд, вся судова система критикується у латинській поемі "Сатира на людей зі Стоктона", у якій наголошується:

"Суд закону діє, як і суд короля.

Знову король скористувався законом" [39, р. 51].

Як бачимо, дійсність повсякденного життя відрізнялося від ідеалів юридичних трактатів.

Міста здавна користувалися особливими умовами організації самоврядування. Певно, що до 1066 р. міста отримували привілеї від королів. Так, Оредерік Віталій розповідає про відносини Вільгельма Завойовника і міста Ексетер у 1068 р. Міська громада (cives) не присягла йому і відмовилася впускати до міста. Вони заплатили данину "згідно давніх звичаїв" [38, р. 210-215]. Привілеювання міст не було феноменом високого середньовіччя, натомість надання хартії – юридичного документа, що закріплював привілеї, – "винахід" XI ст. Перший документ такого типу був наданий Лондону Вільгельмом I, хоча – це лише підтвердження наявних прав, а не надання їх [25, р. 25]. Перша хартія, яка надає права місту, датується 1087 р. і надана місту Бафурту [3, р. 29]. На важливість міст у королівській політиці свідчить і той факт, що Вільгельм Завойовник після 1066 р. засновує у містах 31 замок – у Лондоні, Йорку та ін. [1, р. 60].

За 30 міськими хартіями Генріха II можна прослідкувати напрями королівської політики. У 18 випадках – це гранти, що датуються між 1154 та 1158 рр. [23, р. XXV]. Це підтвердження прав, наданих Генріхом I. Вони включали, в основному, звільнення від мита, право гільдії та звичаїв (consuetudines). Наприклад, хартія Ексетера підтверджує тільки "гарні звичаї" часів Генріха I, а погані – забороняє [23, р. 6]. Хартія Норвіча постановляє, що якщо хтось за правління Стефана втратив звичаї та платню (consuetudinibus eorum et scittis), – то він повертається до громади та звичаїв [28, р. 1]. Хартія Оксфорда визначає такі права, "як і місту Лондону", і якщо трапиться ситуація, то "нехай дізнаються в Лондоні, які існують закони і звичаї у цьому випадку" [22, р. 24]. Таким чином, король Генріх II намагається закріпити свою владу на місцях після громадянської війни за Стефана, надаючи (повертаючи) права містам.

Аналіз особливостей відносин королівського двору за Генріха II з містами показав. По-перше, люди міського походження наймаються в адміністрацію короля [1, р. 67]. Та й сам король був вихований у місті, свою молодість він провів у Бристолі, у дядька [42, р. 516]. По-друге, у перші складні роки правління Генріх II отримує позики від купців (Вільяма Кейда Сент-Омерського і Вільяма Трентегеруна з Ровени) та євреїв з Норвіча [1, р. 67]. По-третє, стосовно англійських міст, Генріх II виступає з виваженістю. Навіть дозволяє двом містам (Глостеру та Йорку) право комуни, що передбачало зміну структури управління, присягу на вірність та, як наслідок, унеможливило заколоту [1, р. 68].

За часів Річарда I та Іоанна Безземельного міста продовжували грати вагомую роль у державній політиці. 50 містам Англії були надані хартії, більшості з них – уперше [23, р. XX]. Вони передбачали право фірми, одноразової річної сплати податків королю тощо.

Надання прав міст підкреслюється у одному із головних документів в історії Великобританії – "Великій хартії вольностей". Так, пункт 13 відзначає, що місто Лондон повинно мати всі давні вольності та звичаї як на суші, так і на воді. Так само, і всі бурги, міста, порти повинні мати такі ж свободи [26, сар. XIII]. Наскільки такі положення були новаціями, існує дискусія. Так, Мейтленд вважав такі положення великим кроком у нове століття [6, р. 656-660], а Тейт політику 1190-1216 рр. – закордонним впливом [8, р. 286-293].

Відносини між королем та адміністрацією міста розкриває присяга мера, яку він давав при вступі на посаду (давньофранцузькою): "Ви клянеться, що добре та законно будете служити нашому королю на посаді мера міста Лондона та цьому ж місту твердо і надійно берегти інтереси короля Англії та його наступників – королів Англії; на користь короля ви маєте робити все, що належить, та права короля,

настільки королю вони належать всередині міста, будете чесно берегти..." [24, р. 306]. Як бачимо, основний мотив полягав у вірності королю, глава держави мав бути впевнений, що місто є лояльним до нього.

У XII-XIII ст. найвагомішим фактором відносин між королем та містом були гроші. Щорічна фірма сплачувалася чи через шерифа, чи безпосередньо у казну. Так, петиція жителів Йорка до короля серед іншого просить дати можливість сплачувати податки безпосередньо до казначейства [33]. До того ж її сплачували ті, хто мали майно у місті та не належали до релігійної верстви [35]. З часів "Книги Страшного суду" більшість міст сплачували данегельд (danegeld), а казначейські сувої (XII ст.) фіксують сплати під назвою *auxilia* або *dona* [31]. Такий збір з'являється щорічно. З 1168 р. цей збір поширюється з обмеженого кола міст на всі давні міста (бл. 60). Податок, який з'являється наприкінці XII ст. (т. зв. таллаж – *tallage*), збирався не регулярно, проте від Генріха I до часів Едуарда I. За часів останнього він був замінений на податок за рухоме майно [5, р. 236-399]. За часів Річарда I Левове Серце таллаж стягувався чотири рази на рік, за Іоанна Безземельного – сім [5, р. 285-320, 330].

"Діалог щодо фінансів" дає схему за якою ці податки стягувалися, що допомагає зрозуміти англійську міську систему в XII ст. Королівський юстиціарій їде до кожного міста. Якщо городяни пропонують "гідну короля суму", то її сплачують, якщо ж ні, - то представник казначейства називає свою, а міщани "торгуються" за суму, яка влаштує їх [30, р. 120]. Як бачимо, міська громада наділялася певною самостійністю та не була зобов'язана виконувати безапелятивно всі розпорядження короля.

Політичне становище англійських міст, навіть найбільших, не можна прирівняти до становища французьких "комун" чи "імперських міст" Німеччини. Причину цієї своєрідності Є.В. Гутнова вбачала у наявності відносно сильної центральної влади в Англії навіть у ранній період її розвитку. Так і самі королі, знаходячи підтримку не тільки у міщан, а й у рицарства та селянської верхівки, та маючи сильний державний апарат, могли ставити міста у певні рамки та направляти розвиток міських привілеїв у вигідне для себе русло [13, р. 58].

Проте політика англійських королів відзначалася не лише фінансовими поборами. На гроші короля розбудовували, укріплювали, покращували життєвий рівень міст. Як приклад, королева Матильда заснувала перші громадські вбиральні у Лондоні в XIII ст. [43, р. 306]. Матвій Паризький в своїй "Хроніці" зображує англійського короля із моделлю споруди, збудованої ним (за його кошт, розпорядженням тощо) у великих містах [44, fol. 8v, 9r].

Іншу важливу роль у житті країни відігравали міста як військові осередки. Дж. Тейт називає "військову гільдію" – *chihtengilds*, яка існувала у кількох містах XII ст. [8, р. 14, 19, 31-32]. Так, вже у 1086 р. "Книга Страшного суду" стверджує, що мер міста Кембриджа має спорядити рицаря конем і зброєю [31, f. 189a]. Вільям Фітц-Стефен зазначає, що у Лондоні в 70-ті рр. XII ст. 20000 озброєної кінноти та 60000 піхоти [37, р. 5]. Якщо ці цифри і здаються завеликими, то переконливими виявляються слова Генріха Гантінгдонського, який пише, що в 1145 р. король Стефан із "грізним та чисельним" корпусом лондонців рушив на Фарінгдон [41, р. 414]. Саме міста для короля будували флот. Також забезпечували провізією військові частини [1, р.73].

Певні зв'язки між містом та військовою діяльністю можна знайти у відносинах з охороною замку. Щонайменше, після 1066 р. королівські замки охоронялися гарнізоном рицарів. А абатства Елі та Барі мали утримувати охорону Норвіча: перший 40, а другий 50 рицарів [1, р. 65]. Такі відносини Мейтланд охарактеризував як "графство утримує місто, місто захищає графство" [4, р. 37]. Оборонний тип (із мурами) побудови міста (особливо т. зв. "нових планованих міст" за наказом короля) створювався не лише для безпеки безпосередньо поселення, а також як твердиня національних інтересів у разі війни з іноземцями [9, р. 28-46].

Таким чином, міста у суспільно-політичному житті Англії високого середньовіччя відігравали важливу роль політичних, адміністративних, економічних, культурних та військових центрів. Відзначимо, що дії держави не були спрямовані на придушення міського самоврядування чи здійснення надзвичайного податкового тиску. Королівська влада визначила пріоритетною свою політику щодо міст як центрів адміністративного поділу країни.

Джерела та література

1. Campbell J. Power and authority, 600-1300 // The Cambridge urban history of Britain. In tree vol. – Vol. 1, 600-1540 / Ed. by D.M. Palliser. – Cambridge, 2008. – P. 51-78.
2. Darby H.C. Domesday England. – Cambridge, 1977. – 432 p.
3. Gross C. The Gild Merchant: a contribution to British municipal history. In two vol. – Vol. II. – Oxford, 1890. – XI, 447 p.
4. Maitland J. Township and Borough. – Cambridge, 1898. – 259 p.
5. Mitchell S. K. Taxation in Medieval England. – New Haven, 1951. – 413 p.
6. Pollock F., Maitland F.W. The History of English Law before the Time of Edward I. – Cambridge, 1989. – Vol. I. – XXVI, 688 p.
7. Stephenson C. Borough and town: a study of urban origins in England. – Cambridge, Mass., 1933. – XVI, 236 p.
8. Tait J. The Medieval English Borough. – [Manchester, 1936]. – XX, 371 p.
9. Turner H.L. Town Defences in England and Wales: An Architectural and Documentary Study, A.D. 900-1500. – London, 1970. – 246 p.
10. Дюби Ж. Трехчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом / Пер. с фр. Ю. А. Гинзбурга. – М., 2000. – 320 с.
11. Пти-Дютайи Ш. Феодалная монархия во Франции и в Англии X-XIII вв./ Пер. с фр. – М., 1938. – 425 с.
12. Гутнова Е.В. Городское представительство в английском парламенте конца XIII и начала XIV века // Средние века. – М., 1953. – Вып. 4. – С. 103-133.
13. Гутнова Е. В. Политика королевской власти по отношению к городам и городскому сословию в Англии XIII - начала XIV вв. // Средние века. – М., 1958. – Вып. 12. – С. 51-72.
14. Дживелегов А. К. Средневековые города в Западной Европе. – М., 2002. – 304 с.

15. Левицкий Я. А. Город и городское ремесло в Англии в XI-XII вв. – М., Л., 1960. – 300 с.
16. Левицкий Я. А. Город и феодализм в Англии. – М., 1987. – 283 с.
17. Мосолкина Т. В. Изучение английского города в отечественной медиевистике // Историографический сборник. – Вып. 19. – С. 93-98.
18. Петрушевский Д. М. Очерки из истории английского государства и общества в средние века. – М., 1937. – 224 с.
19. Петрушевский Д.М. Великая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века. – М., 1918. – 176 с.
20. Бондаренко И. М. Английский город в средние века. – Одесса, 1904. – 240 с.
21. Драгоманов М.П. Старі хартії вільності [Старі хартії вільності]: історичні нариси – Вид. 2-ге. – Київ, 1907. – 84 с.
22. Английские городские хартии XII века // Практикум по истории средних веков/ Под ред. Н.И. Девятайкина, Н.П. Мананчикова. – Воронеж, 2000. – Ч.2. – С. 23-24.
23. British Borough Charters, 1042-1216 / Ed. by A. Ballard. – Cambridge, 1913. – CXLVIII, 266 p.
24. Liber Albus // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn / Ed. by H. T. Riley. – London, 1861. – Vol. I. – X, 660 p.
25. Liber Custumarum // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn / Ed. by H. T. Riley. – London, 1860. – Vol. II, part 1. – 660 p.
26. Magna Carta Libertatum [Великая хартия вольностей](1215 г.)// Памятники истории Англии XI-XIII вв. / Пер. Д. М. Петрушевского. – М., 1936. – С. 96-117.
27. The charters of the borough of Cambridge / Ed. by F. W. Maitland and M. Bateson. – Cambridge, 1901. – XXXVI, 209 p.
28. The records of the City of Norwich. Vol.1, Containing documents relating to the government and administration of the city, with an introductory sketch of its municipal development. – Norwich, 1906. – CXLIV, 456 p.
29. Calendar of early Mayor's Court rolls preserved among the archives of the Corporation of the city of London at the Guildhall A.D. 1298-1307 / Ed. by A. H. Thomas. – Cambridge, 1924. – XVI, 304 p.
30. Dialogus de Scaccario [Dialogue concerning the Exchequer] // Select Historical Documents of the Middle Ages / Ed. by E.F. Henderson. – London and New York, 1892. – P. 20-134.
31. Domesday book: A Complete translation / Trans. and ed. by G. H. Martin. – London, 2004. – 1456 p.
32. Leets Jurisdiction in the City of Norwich in the Thirteenth and Fourteenth Centuries / Ed. by W. Hudson. – Selden Society. – Vol. 5, 1892. – 124 p.
33. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 269/13435.
34. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 278/13894.
35. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 320/E420.
36. TNA. – Ancient Petitions. – SC 8. – № 335/15818A.
37. De Situ Nobilissimae Civitatis Londoniae // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn / Ed. by H. T. Riley. – London, 1860. – Vol. II, part 1. – P. 1-15.
38. Ordericus Vitalis. The ecclesiastical history of England and Normandy / Transl. by T. Forester. In 4 vols. – Vol. II. – London, 1854. – 524 p.
39. Satire on the men of Stockton // Anecdota literaria... / Ed. by T. Wright. – London, 1844. – P. 49-51.
40. The annals of Roger de Hoveden. ... / Ed. by H. T. Riley. – In 2 vols. – Vol. II. A.D. 1181 to A.D.1201. – London, 1853. – 547 p.
41. The Chronicle of Henry of Huntingdon... / Trasl. by T. Forester. – London, 1853. – 442 p.
42. Haskins H. C. Adelard of Bath and Henry Plantagenet // The English Historical Review. – 1913, Jul. – Vol. 28, № 111. – P. 515-516.
43. Sabine E.L. Latrines and Cesspools of Medieval London // Speculum. – 1934. – №9. – P. 303-306.
44. London. – British Library. – Royal. – MS 13 C VII.

Охрименко А. С. Города в общественно-политической жизни Англии XI–XIII в.

На основе комплексного анализа законодательных, документальных и нарративных источников рассматривается общественно-политическое положение городов и характер отношений между ними и королевской администрацией Англии времен развитого средневековья. Отмечается, что действия государства не были направлены на подавление городского самоуправления или осуществления чрезвычайного налогового давления. Королевская власть определила приоритетную свою политику в отношении городов как центров административного деления страны. Урбанизированные центры играли важную роль в торговле, экономике Англии, они наделялись правом чеканить монеты государства, с них начинается урегулирование мер в стране того времени. Число городов, которым были предоставлены права самоуправления, ведения собственного судопроизводства чрезвычайно увеличилось за период XI-XIII вв. В конце концов «Великая хартия вольностей» закрепляет право всех бургов, городов и портов иметь такие же свободы, как Лондон. Королевская администрация вкладывает средства в развитие крупных городов как культурно-религиозных центров. Также городские центры играли важную военную роль.

Ключевые слова: средневековый город, общественно-политическую жизнь, Англия, развитое средневековье.

Okhrimenko O. S. Urban centres in socio-political life of England during the 11-th – 13-th centuries

The comprehensive analysis of the legal, documentary and narrative sources considers socio-political situation of the cities and the relationship between them and the royal administration developed during High Middle Ages in England. It is noted that government actions were not aimed at suppressing the municipal government or the implementation of emergency tax burden. The king has defined his policy priority for cities as centers of administrative division of the country. Urban centers were important centers of trade, in economics of England. They were given the right to mint coins of the State and regulate of the measures. The number of cities that were granted rights of self-government, their own judicial conduct had been increased during the period of the 11th-13th centuries. Magna Carta had established the right of all burghs, cities and ports have the same freedom as London. Royal Administration was investing in the development of large cities as cultural and religious centers. Urban centers also played the important military role.

Keywords: medieval city, socio-political life, England, the High Middle Ages.